

بررسی ابعاد روان‌شناختی مناسک حج و تأثیر آن بر سطح دینداری حجاج

محمدرضا احمدی* / دکتر محمود گلزاری** / دکتر عباسعلی شاملی*** / دکتر سیدکاظم رسولزاده طباطبایی****

چکیده

پژوهش حاضر درصدد بررسی ابعاد روان‌شناختی مناسک حج و تأثیر آن بر سطح دینداری حجاج با استفاده از روش شبه‌تجربی است. از مجموع ۲۲۵۰۰ نفر زائر حج تمتع سال ۱۳۸۵ استان تهران، ۱۰۵ نفر (۶۲ مرد و ۴۳ زن) به عنوان نمونه در دسترس، انتخاب و یک ماه قبل از آغاز حج پرسشنامه جهت‌گیری مذهبی به عنوان پیش‌آزمون و پس از اتمام مناسک حج همان پرسشنامه به عنوان پس‌آزمون و یک ماه پس از بازگشت به وطن نیز به عنوان مرحله پی‌گیری، اجرا گردید. داده‌ها به وسیله آزمون t وابسته، مستقل و تحلیل واریانس یک‌راهه تجزیه و تحلیل شدند. نتایج نشان دادند: نمره کل جهت‌گیری مذهبی آزمودنی‌ها در پس‌آزمون نسبت به پیش‌آزمون به طور معناداری بیشتر بود. این تفاوت معنادار در خرده‌آزمون‌های جهت‌گیری مذهبی (عقاید- مناسک و اخلاق) نیز مشاهده گردید.

کلید واژه‌ها: مناسک حج، ابعاد روان‌شناختی، دینداری.

* عضو هیئت علمی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی دریافت: ۱۳۸۷/۱۱/۱ - پذیرش: ۱۳۸۷/۱۲/۱۳.

** استادیار دانشگاه علامه طباطبایی. *مجله علمی پژوهشی نگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*

*** عضو هیئت علمی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

**** عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت مدرس. *پرتال جامع علوم انسانی*

مقدمه

در فرهنگ و معارف اسلامی راه‌های روشنی برای دستیابی انسان‌ها به زلال گوارای آرامش خاطر معرفی شده است که عبادات از مهم‌ترین، سازنده‌ترین و مؤثرترین آنهاست. از میان همه عبادات، حج و مناسک آن جایگاه ویژه‌ای دارد. در منظر روایات از حج به «تمام شریعت»، «پرچم اسلام» و «یکی از پنج پایه اساسی اسلام» تعبیر می‌شود. انجام مناسک حج برای یک مؤمن (با شرایط خاصی) ضروری و ترک آن کفرشمرده شده است. همه‌ساله بیش از دو میلیون مسلمان از سراسر جهان در این کنگره عظیم شرکت می‌کنند. هم به نص آیات و روایات و هم به تجربه و کشف و مشاهدات بالینی، یکی از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین عوامل سازندگی انسان و از بین رفتن نگرانی‌ها، پریشانی‌ها و افسردگی‌ها، انجام حج است. البته به شرط آنکه، حجاج بر پایه شناخت دقیق و با کمال معنویت انجام گیرد. هرچند حج و مناسک آن ظاهری عبادی دارد، اما جنبه‌های غیرعبادی آن نیز بر اهل دقت پوشیده نیست. بر همین اساس برخی محققان به ابعاد اخلاقی، عرفانی، سیاسی، اجتماعی، تاریخی و حتی اقتصادی آن نظر افکنده‌اند و آثار و کارکردهای آن را مورد تحقیق و بررسی قرار داده‌اند. متأسفانه دانشمندان علوم رفتاری همچون روان‌شناسان تاکنون به این موضوع مهم و تأثیرگذار توجه چندانی نداشته‌اند و کمتر به بعد روان‌شناختی این عبادت بزرگ پرداخته‌اند. یک جست‌وجوی ساده در سایت‌های اینترنتی و مطالعه کتب و مجلات تخصصی و پژوهشی مربوط به حج، گویای این واقعیت است که بررسی‌های علمی جدید، به خصوص در حوزه علوم انسانی در زمینه حج یا صورت نگرفته و یا بسیار اندک است. پژوهش حاضر می‌تواند یکی از تلاش‌های علمی و تجربی در زمینه تأثیر حج بر سطح دینداری زائران باشد. در ابتدا با بیان مسئله مورد بررسی و اهمیت آن و نیز ذکر اهداف و فرضیه‌ها به تبیین فرآیند پژوهش پرداخته‌ایم.

بیان مسئله

تاریخ بشریت نشان داده است که انسان دین‌ورز^۱ قدمتی دیرینه دارد و مذهب به عنوان جزء لاینفک زندگی بشر در تمام اعصار بوده است. به گفته فرانکل^۲ (۱۳۷۵)، بنیانگذار مکتب معنادرمانی، یک احساس مذهبی عمیق ریشه‌دار در اعماق ضمیر ناهشیار همه انسان‌ها وجود دارد. نیومن^۳ و پارگامنت^۴ (۱۹۹۰) نقش‌های روان‌شناختی مهم و بی‌شمار مذهب را که در کمک به مردم برای درک و کنار آمدن با وقایع زندگی به کار می‌روند، توصیف نموده‌اند. آرگیل^۵ (۲۰۰۰) از آداب و رسوم مذهبی به عنوان شکلی از رفتار یاد می‌کند که موجب می‌شود افراد و روابط آنها عوض شوند.^۶

کنش‌های اساسی دین - فواید و آثاری که به‌طور طبیعی بر دین‌ورزی و دینداری افراد مترتب می‌شود - را می‌توان در سه حوزه مرتبط با یکدیگر؛ شناختی، عاطفی و رفتاری انسان مورد توجه قرار داد. افزایش تحقیقات در زمینه‌های گوناگون، از جمله میزان مذهبی بودن، نیاز به مذهب، تأثیر آن در سلامت جسمی - روانی و مقابله با تنیدگی در سطوح گوناگون بسیار معنادار است. امروزه ده‌ها کتاب و مجله در زمینه دین‌ورزی و کاربرد آن در زندگی انسان منتشر می‌شود که همگی بیانگر اهمیت روزافزون نقش مذهب در زندگی بشر امروزی و تحقیقات دامنه‌دار روان‌شناسی در این عرصه هستند.^۷

بررسی‌های علمی می‌رساند هر چه میزان معنویت و دینداری افراد زیادتر باشد، مصونیت بیشتری نسبت به بیماری‌های روانی و کژکاری‌های رفتاری پیدا می‌کنند. اسپیلکا^۸ و همکاران (۲۰۰۳) با بهره‌گیری از پژوهش‌های فراوان به تأثیر مثبت دین بر سلامت روان و اخلاق پرداخته‌اند. یونگ در کتاب روان‌شناسی دین می‌نویسد: «کاملاً متقاعد شده‌ام که اعتقادات و مناسک دینی لااقل از لحاظ بهداشت روانی اهمیت خارق‌العاده‌ای دارند».^۹

رفتارها و باورهایی از قبیل توکل به خداوند، صبر، دعا، زیارت و مانند آنها می‌توانند از طریق ایجاد امید به نگرش‌های مثبت، موجب آرامش درونی شخص شوند. باور به اینکه خدایی هست که موقعیت‌ها را کنترل می‌کند و مسئول عبادت‌کننده‌هاست، تا حد زیادی اضطراب مرتبط با موقعیت را کاهش می‌دهد، به‌طوری که اغلب افراد مؤمن ارتباط خود را با خداوند مانند ارتباط با یک دوست بسیار صمیمی توصیف می‌کنند و معتقدند که می‌توان از طریق اتکا و توسل به خداوند، اثر موقعیت‌های غیرقابل کنترل را به طریقی کنترل کرد.^{۱۰} آرگیل بر این باور است که دین به پیروان خود سلامت جسمانی و روانی نیز عطا می‌کند و با شفا دادن آلام روحی ارتباط دارد. افراد متدین در جامعه مدرن امروزی، نسبت به سایر افراد سالم‌ترند؛ زیرا آنها رفتار سالمی را در پیش می‌گیرند. همچنین بهداشت روانی با تدین ذاتی و درونی فرد ارتباط دارد.^{۱۱}

اسلام مکتبی است جامع و واقع‌گرا که در آن به همه جوانب نیازهای انسانی اعم از دنیایی و آخرتی، جسمی و روحی، عقلی و فکری، احساسی و عاطفی، فردی یا اجتماعی توجه شده است.^{۱۲} امروز بیش از هر زمان دیگر نیازمند تفکر و اندیشه در باب تأثیرگذاری تقیدات دینی بر تمامی امور انسانی، به ویژه مسائل عاطفی و روحی هستیم. امروزه بسیاری از اندیشمندان و صاحب‌نظران بر این باورند که مذهب تأثیر انکارناپذیری بر سلامت روح و جسم و دیگرابعاد زندگی بشر دارد و در میان ادیان الهی، دستورات اسلام پیرامون بهداشت جسم، روان و سایر امور، کامل‌ترین فرامین است.^{۱۳}

دین اسلام دارای پایه‌ها و ارکانی است که بر آنها بنا شده و بدانها قوام گرفته و بدون آنها فرومی‌ریزد و از آن جز اسمی بی‌مسما بر جای نمی‌ماند. یکی از این ارکان حجج است، آنگونه که امام باقر فرمود: اسلام بر پنج پایه بنیان نهاده شده

است: نماز، روزه، زکات، حج و ولایت.^{۱۴} به دلیل آنکه حج جزء ارکان اسلام قلمداد شده، ناگزیر باید آنچه درباره اسلام وارد شده در حج متبلور گشته و حج نمایشگر این احکام و تجلی‌گاه ظهور آنها گردد.^{۱۵}

حج یکی از شاخص‌های اسلام است و منعکس‌کننده بخش بزرگی از ابعاد اعتقادی، اجتماعی، سیاسی، اخلاقی و عبادی دین است. بنا به گفته امیرالمؤمنین، حج پرچم اسلام است: «جَعَلَهُ سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى لِيَأْسَلَامَ عِلْمًا».^{۱۶} پرچم نمادی است که سعی می‌شود ویژگی‌ها و ابعاد یک فرهنگ در آن تجلی یافته و حکایتگر آن باشد. با یک نگاه اجمالی به منابع معتبر اسلامی می‌توان ادعا کرد که حج، عصاره اسلام است. پیامبر اکرم در بیان علل فرایض الهی، حج را معادل همه دین و شریعت شمرده است: «... و الخَامِسَةُ الْحَجُّ وَ هِيَ الشَّرِيعَةُ».^{۱۷} حج نمونه و نماد کوچکی از اسلام بزرگ. گویی خداوند متعال اراده کرده است که اسلام را در همه ابعادش، در یک عبادت جای دهد تا حاجی تمام اسلام را یکباره تجربه کند. به همین جهت می‌توان کنش‌ها و تأثیرات دین در ابعاد گوناگونش را در حج و مناسک آن مشاهده کرد.

قرآن یکی از اهداف و فلسفه‌های حج را مشاهده منافع (منافعی که برای خود مردم است) ذکر کرده است: (وَ أَدْنَىٰ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ . . . لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ...) (حج: ۲۷ و ۲۸) منافع در این آیه مطلق است؛ یعنی شمول بسیار دارد و هر گونه منفعت را اعم از مادی و معنوی، فردی و اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، دنیوی و اخروی را فرا می‌گیرد. منافع دو نوع است؛ یکی دنیوی که در همین زندگی اجتماعی دنیا سود بخشیده و زندگی آدمی را صفا می‌دهد، نیازهای گوناگون او را برآورده می‌کند و نواقص آن را برطرف می‌سازد؛ منافعی مانند تجارت، سیاست، حکومت، تدبیر و اقسام رسوم، سنن و عادات

و انواع تعاون‌ها و یاری‌های اجتماعی و غیر آن؛ نوع دوم از منافع، منافع اخروی است که همان وجود انواع تقرب‌ها به سوی خداوند است؛ تقرب‌هایی که عبودیت آدمی را مجسم می‌سازد و اثرش در عمل و گفتار آدمی هویدا می‌گردد.^{۱۸}

اکنون مسئله آن است که حج و مناسک آن، چه تأثیری در ابعاد روان‌شناختی انسان می‌گذارد؟ پژوهشگر در این تحقیق در پی آن است که چگونگی اثربخشی حج در ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری انسان را مورد بررسی قرار دهد.

بنابراین هدف پژوهش حاضر، بررسی و مقایسه سطح دینداری حجاج در موقعیت‌های قبل، حین و بعد از انجام مناسک حج و همچنین بررسی و مقایسه میزان تأثیرگذاری مناسک حج بر سطح دینداری حجاج بر حسب جنس، سن و تحصیلات آنها می‌باشد. در نتیجه سؤال‌های پژوهش عبارتند از:

۱. انجام مناسک حج چه تأثیری بر سطح دینداری حجاج می‌گذارد؟
 ۲. آیا تأثیرگذاری انجام مناسک حج بر سطح دینداری حجاج بر حسب جنس، سن و تحصیلات متفاوت است؟
- فرضیه‌های پژوهش حاضر عبارت است از:
۱. انجام مناسک حج سطح دینداری حجاج را افزایش می‌دهد.
 ۲. تأثیرگذاری انجام مناسک حج بر سطح دینداری حجاج بر حسب جنس، سن و تحصیلات متفاوت است.

اهمیت و ضرورت پژوهش

ضرورت تحقیق در زمینه ابعاد روان‌شناختی حج و مناسک آن، ریشه در اهمیت مطالعه درباره ابعاد روان‌شناختی دین به عنوان یک مجموعه کامل برنامه زندگی برای انسان دارد؛ زیرا حج و مناسک آن آیین تمام‌نمای دین و معارف اسلامی

است. حج نمایشگر جامعیت و کلیت دین است. همان‌گونه که برای کنش‌های اساسی دین در حیطه‌های متفاوت زندگی انسان، فواید و آثار روان‌شناختی گوناگونی را می‌توان یافت، برای حج و مناسک آن نیز می‌توان شبیه آنها را تصویر و ترسیم کرد. بنابراین، آشنایی با کنش‌های اساسی دین در عرصه حیات بشری، اهمیت و ضرورت پژوهش حاضر را به طور عام روشن می‌کند. فواید و آثاری که به طور طبیعی بر دین‌ورزی و دینداری افراد به طور عام و بر انجام مناسک حج به طور خاص مترتب می‌شود، قابل توجه است.

در حوزه شناختی؛ دین تفسیری همه‌جانبه از حیات انسانی ارائه می‌کند و خلأ زندگی را با ایجاد معنا از بین می‌برد و به عنوان یک نظام مرجع با طرح هدفمندی حیات، مرگ را نقطه پایان زندگی نمی‌داند و تنظیم‌کننده رابطه فرد با دیگران، طبیعت و خداوند است و برای هر یک از آنها برنامه‌ای مدوّن و مشخص دارد. میسیاک^{۱۹} می‌گوید: دین انسان را به فلسفه حیات مسلح می‌کند و به عقل روشنگری می‌بخشد. دین اراده انسان را تقویت و به فرد کمک می‌کند تا به فرمان عقل گردن نهد.^{۲۰} حج و مناسک آن نیز، حاجی را به درک و شناخت بیشتری از راه حق رهنمون می‌کند و او را برای حرکت در مسیر کمال و رسیدن به کمال نهایی یاری می‌دهد. امام صادق درباره کسی که به حج نرود، می‌فرماید: اعماه الله عن طریق الحق؛^{۲۱} خداوند او را از درک و شناخت راه حق باز می‌دارد.

در مراسم و ایام حج زمینه آموختن علوم و معارف اسلامی و تبادل اطلاعات فراهم می‌شود. امام رضا یکی از آثار حج را یادگیری و آشنایی با معارف دین و انتقال آن به دیگران ذکر فرموده‌اند: مع ما فيه من التفقه و نقل اخبار الائمه إلی کل صقع و ناحیه.^{۲۲}

در حوزه عاطفی؛ دین با رفع یا تخفیف درد و رنج آدمی در زمینه محدودیت‌های موجود در این جهان، نظیر ترس، تنهایی، افسردگی، ناکامی، بیماری، فقر و مرگ در جهت حفظ و استمرار سلامت روانی انسان مؤثر و مفید است. همچنین دین موضوعی برای تجربه‌های دینی فراهم می‌کند و انسان را به داشتن آنها برمی‌انگیزاند. در ایام و مراسم حج موقعیت‌های فراوانی مثل هنگام مُحرم‌شدن، هنگام مشاهده کعبه، درحال انجام طواف، زمان وقوف در عرفات و مشعر و ... فراهم می‌شود که حاجی بتواند با قطع تعلقات مادی به یک رابطه نزدیک با معبود خود پردازد. چنین تجربه‌های دینی را نمی‌توان در مکانی دیگر یافت. مشاهدات بالینی و نیز مطالعه تاریخی حج‌گزاران، به ویژه اولیا نشانگر و حکایت‌گر چنین موضوعی است. مالک بن انس یکی از اصحاب امام صادق می‌گوید: یک سال با امام به حج مشرف شدم، موقع احرام و گفتن تلبیه هرچه امام سعی می‌کردند تلبیه بگویند صدا در گلویشان قطع می‌شد و نزدیک بود از مرکب به زمین بیفتند.^{۲۳}

در حوزه رفتاری؛ دین مهم‌ترین کنش و تأثیر خود را در پشتیبانی از اخلاق دارد. به این معنا که به انسان اطمینان خاطر می‌دهد که اخلاق بر جای استوار تکیه زده است و یک مرجع اصیل آن را تأیید کرده است. بنابراین، در عمل به آن و تبعیت از فرمان‌های اخلاقی جای نگرانی نیست و در اجرای قوانین و مقررات اخلاقی، دین نقش مهارِ درونی را ایفا می‌کند. بسیاری از دستورالعمل‌های حج و مناسک آن در حوزه اخلاق و رفتار است تا زمینه کافی را برای خودسازی و اصلاح رفتارهای خود و نیز رعایت حقوق دیگران و حتی حیوانات و گیاهان فراهم کند. حجاج با اجتناب از هرگونه ظلم به خود و دیگران - حتی حیوانات و طبیعت که شرط اولیه انجام صحیح مناسک حج است - خودسازی را تمرین می‌کنند.

توجه به آثار مناسک حج، توصیف، تحلیل و تبیین روان‌شناختی آن، از آن جهت که آثار دینداری مورد بررسی قرار می‌گیرد از اهمیت و ارزش بیشتری برخوردار می‌شود؛ زیرا برخی روان‌شناسان دین آثار دینداری را ملاک داوری دین و معیاری برای حقانیت آن می‌دانند. روان‌شناسانی مثل ویلیام جیمز^{۲۴} که ملاک حقانیت هر چیزی را پیامدهای عملی مفید آن می‌دانند، برای اثبات حقانیت دین به آثار و نتایج مثبت و مفید آن روی آورده‌اند. هر چند این شیوه تفکر، عمدتاً دین و آموزه‌های دینی را به یک فعالیت بشری تقلیل می‌دهد و فایده عملی دین، درستی اعتقاد به آن را ثابت نمی‌کند، ولی نمی‌توان انکار کرد که کارکردگرایی، ما را به واقعیت‌های زمینی باز می‌گرداند، ما را وادار می‌کند تجارب عینی و عملی را در نظر بگیریم، واقعیت‌ها را لمس کنیم و پیامدهای عملی واقعیت‌ها را ملاحظه کنیم. در واقع این رویکرد، یعنی رویکرد کارکردگرایی به دین فواید و نتایج دینداری را در ساحت‌های گوناگون بیان می‌کند و می‌تواند در گزینش و دست‌یازیدن به حوزه‌های گوناگون معرفتی یا عملی به انسان هشدار دهد. با توجه به ثمرات مهم دینداری، نباید این حوزه مورد غفلت قرار گیرد، بلکه می‌توان گفت: این تلاش، پاسخی اساسی و ضروری برای انسان سرگشته امروزی است که می‌پرسد: دین چه ارمغانی برای بشر آورده است؟ زندگی انسان دیندار و غیردیندار چه تفاوت‌های اساسی دارد؟ بله، نمی‌توان در تعریف حقیقت و ملاک حقیقت دین به پراگماتیسم استناد کرد و صرف فواید و آثار آموزه‌های دینی و کارآمدی آن از دیدگاه معرفت‌شناسانه دلیل درستی آن گزاره یا آموزه دینی نیست، اما برای تشخیص حقانیت یک نظریه و آموزه دینی که برای غایات عملی ارائه گشته، استناد به فواید و نتایج آن مثبت، ارزشمند و مناسب است. چنانچه به عنوان نمونه، برای درمان اختلالات روانی، برای انتخاب یک روش در

میان روش‌های درمانی گوناگون، معیار توفیق عملی آن است. یا حتی برای گزینش و ترجیح یک پزشک متخصص در میان هم‌قطاران خود، معمولاً به کارایی عملی وی در موارد درمانی گذشته استناد می‌کنیم. بیان فواید و آثار عمل به آموزه‌های دین، از جمله مناسک حج از همین مقوله است که دفاع از دین و دینداری را جذابیت و مقبولیت بیشتری می‌بخشد. پس این نکته حقی است که معمولاً از آن غفلت شده، در حالی که آثار و فواید دینداری در همین جهان جذابیت‌های فراوان دارد و این جاذبه‌ها در دفاع از دین و تبلیغ دین برای ناباوران یا کم‌باوران می‌تواند نقش اساسی داشته باشد. امام رضا فرمود: «رحم الله عبدا احيا امرنا. قلت كيف يحيي امركم قال يتعلم علومنا و يعلمها الناس فان الناس لو علموا محاسن كلامنا لاتبعونا»^{۲۰} خداوند رحمت کند کسی را که امر ما را زنده کند. راوی می‌پرسد: چگونه امر شما زنده می‌شود؟ امام می‌فرماید: کسی که علوم ما را فراگیرد و آنها را به مردم یاد دهد.

بنابراین، مطالعه روان‌شناختی کنش‌های اساسی دینداری در زندگی انسان در ابعاد گوناگون شناختی، عاطفی و رفتاری از اهمیت زیادی برخوردار است. بررسی ابعاد روان‌شناختی مناسک حج به عنوان یکی از ارکان اسلام و نمایشگر و تجلی‌گاه ابعاد گوناگون دین، ضرورت این تحقیق را روشن می‌کند. فقدان تحقیقی روان‌شناختی به شکل کامل و گسترده از مناسک حج و نیز فقدان پژوهشی میدانی درباره تأثیرگذاری حج بر جهت‌گیری مذهبی افراد، اعم از شناخت‌ها، عواطف و رفتارهای آنان، ضرورت این تحقیق را آشکارتر می‌سازد.

قد جاء في تعليل الرسول للحج ضمن تعليله لسائر الفرائض بانه معادل تمام الشريعة اذ يقول : جائي جبرئيل فقال لي يا احمد، الاسلام عشرة اسهم و قد خاب من لا سهم له فيها اولها شهادة لا اله الا اله و هي الكلمة و الثانية الصلاة و هي الطهارة و الثالثة الزكاة و هي الفطرة و الرابعة الصوم و هي الجنة و الخامسة الحج و هي الشريعة...^{۳۸}

پیامبر اکرم ضمن بیان علت سایر فرائض، درباره علت و جوب حج بر مسلمانان فرمودند که حج معادل همه دین است؛ زیرا ایشان فرمود: جبرئیل بر من نازل شد و گفت ای احمد، اسلام ده بخش دارد و هر کسی که از این بخش‌ها سهمی نداشته باشد زیانکار است، اول آن شهادت لا اله الا الله است که اصل عقیده است، دوم نماز است که پاکیزگی است، سوم زکات است که خود سبب رشد و شکفتگی است، چهارم روزه است که سپر (آتش و عذاب) است و پنجم حج است که همان شریعت است... .

سالکان طریق عبودیت و بندگی معتقدند که عبادات از نظر خاصیت اثرگذاری در روح و تکمیل نفس متفاوتند؛ بعضی اثر تطهیر و تخلیه دارند و بعضی موجب تزئین و تحلیه جان می‌شوند، برخی از فضای روح بشر رفع ظلمت می‌کنند و بعضی نور و صفا جلب می‌نمایند. انفاقات و صدقات از زکات و خمس و کفارات و ردّ مظالم و خلاصه ادای حقوق مالی، اثرش تطهیر قلب از پلیدی و آلودگی حب مال است. روزه گرفتن مایه تقویت اراده و نیروی مقاومت در مقابل تمایلات نفسانی و تحصیل ملکه تقوا و مصونیت از غلبه شهوت است. نماز تنویر جان آدمی به نور ذکر و مناجات با خدا و مقابل گشتن صفحه روح با الله است. اما امتیاز عبادت حج در میان انواع عبادات این است که جامع‌الأمور است؛ هم خاصیت تطهیر دارد و هم مایه تزئین است. هم رفع ظلمت حب مال از دل می‌کند و هم نورانیت ذکر و انس با خدا می‌آورد. در حج انفاق مال، دورافتادن از

اهل و عیال، جداشدن از آسایش الفت گرفته در وطن، تعطیل کردن کسب و کار و مشاغل زندگی مادی، تحمل رنج سفر، معاشرت با افراد گوناگون و امثال آن است که در پاک کردن دل انسان از پلیدی کبر و نخوت و خودخواهی و رام‌ساختن گردن‌کشان و خاضع کردن نافرمانان، فوق‌العاده مؤثر است.^{۲۹}

پس می‌توان گفت که حج «مینیاتوری» کوچک از اسلام بزرگ است. گویی خداوند اراده کرده اسلام را با همه ابعاد و وجوه آن در یکی از فروع دین جای دهد تا بندگان او با انجام آن و معرفت به همه آن وجوه و ابعاد، یک بار تمام اسلام را تجربه کرده باشند و همچون ماهی در دریا در کل اسلام غلتیده باشند.^{۳۰} فرهنگ و معارف اسلامی در تار و پود حج نهفته است. امام خمینی حج را کانون معارف الهی معرفی کرده‌اند.^{۳۱} بنابراین، می‌توان انتظار داشت حج و مناسک آن همچون کلیت اسلام از نظر پوشش دادن به ابعاد وجودی انسان، از جامعیت ویژه‌ای برخوردار باشد و به مؤلفه‌های گوناگون شناختی، عاطفی و رفتاری توجه داشته و تأمین‌کننده نیازهای انسان در این ابعاد باشد. به عبارت دیگر، می‌توان کنش‌ها و تأثیرگذاری حج را با توجه به ابعاد وجودی انسان، مورد بررسی و تجزیه و تحلیل روان‌شناختی قرار داد.

حج و تحقیقات انجام‌شده

در زمینه نقش دین و تأثیر دینداری در ابعاد گوناگون انسان باید گفت: مطالعات تجربی کنترل‌شده‌ای نیز انجام گرفته است، سرآغاز این تحقیقات که بیشتر درباره متغیرهای دین و معنویت و بهداشت روان است، به استثنای معدودی از آنها، در قرن بیستم قرار دارد و از آن زمان تا کنون به شدت یا افزایش یافته است. از مجموع مطالعات، می‌توان به پژوهش‌هایی درباره تأثیرگذاری دین بر ابعاد

گونگون شناختی، عاطفی و رفتاری انسان اشاره کرد؛ مانند: دین می‌تواند موجب ایجاد معنا شود.^{۳۲}

به نظر نیومن و پارگامنت مذهب می‌تواند در ایجاد احساس امید، احساس صمیمیت با دیگران، آرامش هیجانی، فرصت خودشکوفایی، احساس راحتی، مهار تکانه‌ها، نزدیکی به خدا و کمک به حل مشکل مؤثر باشد.^{۳۳}

دین موجب امیدواری می‌شود و خوش‌بینی را افزایش می‌دهد.^{۳۴}

دین به افراد متدین نوعی احساس کنترل و کارآمدی می‌بخشد که ریشه‌خدایی دارد و می‌تواند کاهش‌یافتگی کنترل شخصی را جبران کند.^{۳۵}

دین نوعی احساس فراطبیعی به شخص می‌دهد که بدون تردید تأثیر روان‌شناختی دارد.^{۳۶}

دین نوعی سبک زندگی سالم‌تر برای افراد تجویز می‌کند که بر سلامت و بهداشت روانی تأثیر مثبت دارد. دین مجموعه‌ای از هنجارهای اجتماعی مثبت است که اطاعت از آن موجب تأثیر، پشتیبانی و پذیرش از سوی دیگران می‌شود.

جمالی به بررسی رابطه بین نگرش‌های مذهبی، احساس معنابخش بودن زندگی و سلامت روانی پرداخت. نتایج نشان داد که بین احساس معنابخش بودن زندگی و سلامت روانی، همبستگی معناداری وجود دارد و بین نگرش مذهبی و سلامت روان نیز همبستگی معناداری مشاهده شده است. همچنین بین دو متغیر نگرش مذهبی و احساس معنابخش بودن زندگی، همبستگی معناداری وجود دارد.^{۳۷}

تار و پود زندگی انسان با باورهای دینی تنیده شده است. گواه این مطلب آن است که با مطالعه جوامع انسانی و تاریخ تمدن‌ها، همواره با رگه‌هایی از دین و باورهای دینی مواجه می‌شویم. این باورهای دینی در هر دوره‌ای به شکلی متجلی شده‌اند. زمانی دین و دینداری در قامت باورها و اعمال جادویی و زمانی

تحت پوشش پنداشت‌های اسطوره‌ای جلوه می‌نمود. هر از چند گاهی نیز ادیان الهی و توحیدی، سایه خود را بر سر جوامع می‌گستراندند.^{۳۸} گستردگی و عمومیت نگرش دینی از توحیدی‌ترین تا شرک‌آمیزترین صورت آن، یعنی از پرستش یگانه هستی تا تجسم نیرویی ماورایی در قالب انسانی، همگی حکایت از اصیل‌ترین نیاز درونی انسان، یعنی خداجویی دارد. از این روست که نیاز به دین و مذهب در شمار اصیل‌ترین نیازهای انسانی تلقی می‌شود که از دیرباز در تمام جوامع بشری مطرح بوده است.

در یک جمع‌بندی کلی، گردآوری‌ها، تألیفات و تحقیقات انجام‌گرفته را می‌توان در چند طبقه دسته‌بندی کرد. برخی مثل فقها به بیان احکام فقهی و چگونگی انجام مناسک حج به شکل صحیح پرداخته‌اند. پاره‌ای دیگر از دانشمندان ابعاد اخلاقی و عرفانی هر یک از اعمال حج را مورد توجه قرار داده و سعی کرده‌اند فلسفه و اسرار نهفته در هر یک از اعمال حج را روشن کنند. دسته سوم به توصیف و شرح حال سفرهای انجام‌شده اقدام کرده‌اند. سفرنامه‌نویسان از این دسته‌اند. دسته چهارم نیز شعرا هستند که به مسئله حج به عنوان یک سوژه مهم دینی توجه داشته‌اند. آنها نیز هر کدام به توصیف حج و مناسک حج و آثار و نتایج این فریضه پرداخته‌اند. در زمان معاصر نیز برخی مؤلفان سعی کرده‌اند با نگاه تربیتی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی، حج و مناسک آن را مورد بررسی قرار دهند که می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

آثار و ابعاد تربیتی و معنوی حج: محسن صالحی مازندرانی نوشته است.^{۳۹} شیخ حسن طراد به نقش حج و اهداف و فواید تربیتی آن پرداخته است.^{۴۰} ابعاد عرفانی، تربیتی و عبادی حج توسط محمدحسین فضل‌الله به رشته تحریر درآمده

است.^{۴۱} زهیر الاعرجی کتاب *الأبعاد الاجتماعية لفريضة الحج* را نوشته است.^{۴۲}

برخی مطالعات به بررسی نقش اجتماعات دینی پرداخته‌اند که می‌توان به چند پژوهش در این باره اشاره کرد؛ مثلاً، مجد تیموری (۱۳۷۶) که نقش مراسم مذهبی، عبادات و مکان‌های دینی در بهداشت روان را مورد بررسی قرار داده است. وی با ارائه تحلیلی در این زمینه نتیجه می‌گیرد مراسم عبادی به شکل دسته‌جمعی در بهداشت روانی تأثیر گذاشته و گذشته از احساس آرامشی که حاصل کلیه مراسم عبادی دسته‌جمعی است، همدلی و هم‌داستانی و نزدیک‌شدن انسان‌ها به هم و نوعی یکپارچگی را به وجود می‌آورد. این امر حالت خلسه‌ای را به جمع می‌بخشد که ناشی از فراموش کردن خود و توجه به حق است و تسکین‌دهنده اختلالات جسمی و روانی می‌باشد.^{۴۳} وی در پژوهشی دیگر ارتباط احساس آرامش قبل و بعد از ورود نمازگزاران نماز جمعه تهران به این مکان عبادی را مورد مطالعه قرار داده است.

بر اساس بررسی‌های انجام‌شده توسط محقق پژوهش حاضر، تا کنون به صورت مستقیم پژوهشی با نگاه روان‌شناختی به موضوع حج و بررسی ابعاد آن نپرداخته است. اما برخی تحقیقات با موضوعات نزدیک و مشابه صورت گرفته است که می‌تواند تبیین‌کننده جنبه زیارتی حج باشد، نه سایر جنبه‌هایی که در این پژوهش مورد بررسی قرار می‌گیرد. در بخش پژوهش‌های خارجی، پژوهش موریس^{۴۴} (۱۹۸۲) به نقش زیارت مذهبی در سلامت روان و کاهش اضطراب و افسردگی پرداخته است. وی تأثیر زیارت دینی را روی افسردگی و اضطراب ۲۴ بیمار سالمند بررسی کرد و دریافت که علائم بیماران بعد از زیارت رفتن، کاهش معناداری داشته و حداقل تا ده ماه پس از بازگشتن از زیارت هم این تأثیر ادامه دارد. در ایران صدیقه یگانه (۱۳۷۰) رساله ارشد خود را در دانشگاه تربیت

مدرس به بررسی «آثار تربیتی زیارت» اختصاص داده است. نیک زینت متین (۱۳۷۶) پژوهشی را با عنوان «تأثیر فضاها و مکان‌های معنوی بر بهداشت روانی زائرین مکه معظمه» انجام داده است. نتایج نشان داد جو مذهبی و معنوی مکه و مدینه، به میزان زیادی در آرامش روانی تأثیر داشته است؛ یعنی فقط عبادت خود فرد که تغییر روحی است مؤثر نبوده، بلکه فضای معنوی محیط نیز بر آنها اثر گذاشته است. دولت‌شاهی و همکاران (۱۳۷۹) طی پژوهشی به بررسی نقش زیارت در سلامت افراد اقدام نموده‌اند. ناطمی (۱۳۸۰) پژوهشی را با موضوع «نقش آموزش در ارائه خدمات به حجاج» و به هدف شناخت نقش آموزش در حج و ارزیابی دوره‌های آموزش فعلی انجام داده است. خداپناهی (۱۳۸۲) در تحقیقی «اثر آهنگ زیارت کعبه در سلامت عمومی حجاج» را مورد بررسی قرار داده است. نتایج این تحقیقات نشان می‌دهند که نمره کل سلامت عمومی آزمودنی‌ها در پس‌آزمون نسبت به پیش‌آزمون، به‌طور معناداری بیشتر شده است. این تفاوت معنادار در خرده‌مؤلفه‌های نشانه‌های بدنی و اضطراب و بی‌خوابی نیز مشاهده می‌گردد.^{۴۵} گلزاری (۱۳۸۳) نیز به درخواست سازمان حج مطالعه‌ای را به جهت اندازه‌گیری میزان و چگونگی تأثیرگذاری عمره روی دانشجویان عمره‌گزار از زبان خودشان، به پایان رسانده است. نتایج این نظرسنجی نشان می‌دهد که انجام عمره توسط دانشجویان، مؤلفه‌هایی نظیر آرامش روانی و امنیت خاطر، توجه به دین و معنویت، سازگاری اجتماعی با دیگران، توبه از گناهان، خودسازی اخلاقی، پرداختن به فعالیت‌های دینی، انگیزه مطالعه درباره دین و اعتقادات مذهبی، یاری‌رساندن به نیازمندان و حتی انگیزه پیشرفت علمی را افزایش می‌دهد. ابعاد روان‌شناختی حج یکی از محورهای لازم برای بررسی است. ارتباط مناسک حج با ابعاد گوناگون شناختی، عاطفی و رفتاری انسان و نیز با سطح سلامت روانی او، موضوع مورد توجه پژوهش

حاضر است که می‌تواند با رویکردی روان‌شناختی، مطالعات و تحقیقات انجام‌شده درباره حج را یک گام به جلو ببرد.

روش

این پژوهش، علاوه بر مشخصات فردی از قبیل جنس، سن، میزان تحصیلات با استفاده از پرسشنامه جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام، به گردآوری اطلاعات از افراد نمونه در موقعیت‌های قبل، حین و بعد از انجام مناسک حج پرداخته و آن را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. در این پژوهش پرسشنامه جهت‌گیری مذهبی در سه مرحله و در یک مطالعه پی‌گیری به فاصله هر مرحله تا مرحله بعد یک ماه (یک ماه قبل از انجام مناسک حج، در حین انجام مناسک حج و یک ماه پس از انجام مناسک حج و بازگشت به وطن) روی زائران اجرا شد. میزان جهت‌گیری مذهبی در ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری حجاج در سه مرحله (قبل، حین و بعد از انجام مناسک حج) اندازه‌گیری شد. برای دستیابی مجدد در مراحل دوم و سوم به افراد آزمودنی و جهت ترغیب آنان به دادن پاسخ صحیح، از شماره رمز انتخاب‌شده توسط خود داوطلبان در هر مرحله استفاده شد.

جامعه آماری و گروه نمونه

در این پژوهش، جامعه آماری از تمام زائران خانه خدا تشکیل شده که از استان تهران در سال ۱۳۸۵ موفق به انجام مناسک حج می‌شوند. بر همین اساس، در این پژوهش از جامعه آماری مزبور تعداد ۱۰۵ نفر از زائران بیت‌الله الحرام از سه کاروان حج تمتع که در سال ۱۳۸۵ به حج مشرف می‌شوند، به عنوان گروه نمونه برگزیده شده‌اند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

روش نمونه‌گیری

آزمودنی‌های این پژوهش را ۱۰۵ نفر از زائران بیت‌الله الحرام سه کاروان از کاروان‌های حج تمتع سال ۱۳۸۵ تشکیل داده‌اند که به عنوان نمونه در دسترس انتخاب شده‌اند. این تعداد از آزمودنی‌ها افرادی هستند که داوطلبانه در هر سه مرحله پژوهش با پژوهشگر همکاری کرده و پرسشنامه‌ها را در مراحل پیش‌آزمون، پس‌آزمون و پی‌گیری تکمیل کرده‌اند.

ابزار اندازه‌گیری

در این پژوهش از پرسشنامه ۷۰ سؤالی جهت‌گیری مذهبی آذربایجانی (۱۳۸۲) استفاده شده که سطح دینداری افراد را در ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری مورد سنجش قرار می‌دهد.

این آزمون به هدف اندازه‌گیری مؤلفه‌های مذهبی بودن افراد و تشخیص مراتب آن بر اساس معیارهای مستفاد از مکتب اسلام تهیه شده است.

زیرمقیاس‌های این آزمون به سه حوزه اساسی دین، یعنی حوزه شناختی، حوزه عاطفی و حوزه رفتاری مربوط می‌شود. زیرمقیاس اول مشتمل بر ۴۳ ماده است که عامل عقاید - مناسک را می‌سنجد و دو حوزه شناختی و رفتاری را پوشش می‌دهد. زیرمقیاس دوم مشتمل بر ۲۷ ماده است که حوزه عاطفی را پوشش می‌دهد.

آزمودنی در نتیجه پاسخ‌دهی به هر یک از سنجه‌ها می‌تواند حداقل ۱ نمره و به ترتیب گزینه‌ها تا حداکثر ۴ نمره را به دست آورد. با توجه به توزیع پرسش‌های مثبت و منفی در پرسشنامه، به منظور جلوگیری از سوگیری در پاسخ‌های آزمودنی، برخلاف پرسش‌های مثبت که در آنها نمره‌گذاری به ترتیب از نمره ۴ آغاز شده و به ترتیب تا آخرین گزینه، کمترین نمره، یعنی نمره ۱ تعلق

می‌گیرد، در پرسش‌های منفی بالاترین نمره در هر سنجه متعلق به گزینه‌ای است که آخرین گزینه شمرده می‌شود.

سپس نمرات آزمون جهت‌گیری مذهبی و همین‌طور زیرمقیاس‌ها بر حسب ۱۰۰ نمره محاسبه می‌گردند که برای این کار باید نمره به دست‌آمده در مقیاس کلی یا هر زیرمقیاس (R, R_1, R_2) را بر عدد نهایی همان مقیاس تقسیم نمود و در عدد ۱۰۰ ضرب کرد. آن‌گاه عدد مذکور در تحلیل، توصیف و استنباط کاربرد می‌یابد. بر این اساس مقیاس جهت‌گیری مذهبی کل (R) شامل ۷۰ سؤال است که فرد در آن حداکثر می‌تواند ۲۸۰ نمره را کسب نماید. همچنین زیرمقیاس عقاید مناسب (R_1) که دربردارنده ۴۳ پرسش می‌باشد، حداکثر می‌تواند ۱۷۲ نمره را به خود اختصاص دهد. در نهایت زیرمقیاس اخلاق (R_2) که مشتمل بر ۲۷ پرسش است، حداکثر می‌تواند ۱۰۸ نمره را به خود اختصاص دهد.

اعتبار^{۴۶} و روایی پرسشنامه

در این آزمون به ادعای تهیه‌کننده آزمون، اعتبار درونی^{۴۷} آزمون را به وسیله آلفای کرونباخ برای زیرمقیاس اول در حد بالا (ضریب آلفا معادل ۰/۹۴۷) و برای زیرمقیاس دوم در حد خوب (ضریب آلفا معادل ۰/۷۹۳) و در مجموع برای این مقیاس (جهت‌گیری مذهبی) آلفای کرونباخ ۰/۹۳۶ را اعلام کرده است. لازم به ذکر است پژوهشگر نیز اعتبار درونی این مقیاس را به وسیله آلفای کرونباخ در سه مرحله آزمون پژوهش حاضر اندازه گرفت که نتایج قبلی را تأیید کرد. آلفای کرونباخ در این سه مرحله به ترتیب عبارت بود از: ۰/۸۵۲، ۰/۸۲۹ و ۰/۸۷۴.

برای برآورد روایی آزمون جهت‌گیری مذهبی از روایی محتوا (نظریات کارشناسی) و روایی سازه استفاده شده و مورد تأیید قرار گرفته است. روایی محتوایی این پرسشنامه توسط متخصصان و صاحب‌نظران علوم دینی و روایی

سازه آن نیز از طریق گروه نمونه‌ای به حجم ۳۷۸ نفر با روش تحلیل واریانس یک‌طرفه و مقیاس‌های چندگانه شفه مورد تأیید علمی قرار گرفته است.^{۴۸}

نتایج

جدول (۱): مشخصات نمونه مورد بررسی به تفکیک جنس، سن و میزان تحصیلات آزمودنی‌ها را نشان می‌دهد.

متغیر	گروه‌ها	فراوانی	درصد	درصد معتبر
جنس	مرد	۶۲	۵۹/۰	۵۹/۰
	زن	۴۳	۴۱/۰	۴۱/۰
سن	کمتر از ۳۰ سال	۷	۶/۷	۶/۷
	سال ۳۱ - ۴۰	۴۲	۴۰/۰	۴۰/۰
	سال ۴۱ - ۵۰	۴۸	۴۵/۷	۴۵/۷
میزان تحصیلات	سال ۵۱ - ۶۰	۸	۷/۶	۷/۶
	زیردیپلم	۲۳	۲۱/۹	۲۱/۹
	دیپلم	۲۸	۲۶/۷	۲۶/۷
	فوق‌دیپلم	۱۱	۱۰/۵	۱۰/۵
	لیسانس	۳۰	۲۸/۶	۲۸/۶
	فوق‌لیسانس	۱۳	۱۲/۴	۱۲/۴

جدول یک: فراوانی و درصد افراد نمونه را بر حسب جنس، سن و میزان تحصیلات نشان می‌دهد. ۶۲ نفر (۵۹٪) از آزمودنی‌ها را مردان و ۴۳ نفر (۴۱٪) را زنان تشکیل می‌دهند. از نظر سن بیشترین فراوانی متعلق به گروه سنی ۴۱ - ۵۰ سال است که ۴۵/۷٪ از آزمودنی‌ها را تشکیل داده است. از نظر میزان تحصیلات بیشترین فراوانی را آزمودنی‌های با سطح تحصیلات لیسانس تشکیل داده که ۲۸/۶٪ می‌باشد.

جدول (۲) جدول میانگین و انحراف معیار آزمون جهت‌گیری مذهبی و خرده‌مقیاس‌های آن در مراحل پیش‌آزمون، پس‌آزمون و پی‌گیری

متغیر	میانگین			انحراف معیار		
	پیش‌آزمون	پس‌آزمون	پی‌گیری	پیش‌آزمون	پس‌آزمون	پی‌گیری
سطح دینداری	۸۸/۹۲۵۲	۹۱/۲۲۱۱	۸۹/۵۷۴۸	۵/۷۰۲۱۵	۴/۴۵۸۴۵	۵/۷۰۲۴۹
عقائد - مناسک	۹۱/۱۷۹۴	۹۲/۸۰۷۳	۹۱/۳۷۳۲	۵/۶۵۷۸۲	۴/۳۶۴۳۸	۵/۹۸۲۶۴
اخلاق	۸۵/۹۷۸۸	۸۸/۶۹۴۹	۸۶/۷۱۰۸	۶/۳۷۶۸۹	۵/۹۷۶۸۷	۶/۴۵۳۴۲

تجزیه و تحلیل داده‌ها

فرضیه اول: انجام مناسک حج سطح دینداری آزمودنی‌ها را افزایش می‌دهد. به منظور بررسی این فرضیه به کمک طرح آماری t وابسته به مقایسه میانگین نمرات آزمودنی‌ها در مراحل سه‌گانه پیش‌آزمون، پس‌آزمون و پی‌گیری پرداخته شده که نتایج آن در جدول سه آمده است.

جدول (۳): جدول نتایج آزمون t وابسته برای مقایسه میانگین‌ها در مراحل سه‌گانه در آزمون جهت‌گیری مذهبی و خرده‌آزمون‌های آن

گروه‌ها	میانگین	T مقدار	درجه آزادی	سطح معناداری
دینداری پیش‌آزمون	۸۸/۹۲	-۴/۸۷۷	۱۰۴	۰/۰۰۰
دینداری پس‌آزمون	۹۱/۲۲			
دینداری پیش‌آزمون	۸۸/۹۲	-۱/۵۴۹	۱۰۴	۰/۱۲۵
دینداری پی‌گیری	۸۹/۵۷			
دینداری پس‌آزمون	۹۱/۲۲	۳/۹۸۹	۱۰۴	۰/۰۰۰
دینداری پی‌گیری	۸۹/۵۷			
مناسک پیش‌آزمون عقائد	۱۵۶/۸۲	-۳/۲۹۹	۱۰۴	۰/۰۰۱
مناسک پس‌آزمون عقائد	۱۵۹/۶۲			
گروه‌ها	میانگین	T مقدار	درجه آزادی	سطح معناداری
عقائد- مناسک پیش‌آزمون	۱۵۶/۸۲	-۰/۴۳۱	۱۰۴	۰/۶۶۷
مناسک پی‌گیری عقائد	۱۵۷/۱۶			
مناسک پس‌آزمون عقائد	۱۵۹/۶۲	۳/۱۱۶	۱۰۴	۰/۰۰۲
مناسک پی‌گیری عقائد	۱۵۷/۱۶			
اخلاق پیش‌آزمون	۹۲/۸۵	-۴/۵۴۰	۱۰۴	۰/۰۰۰
اخلاق پس‌آزمون	۹۵/۷۹			
اخلاق پیش‌آزمون	۹۲/۸۵	-۱/۳۳۳	۱۰۴	۰/۱۸۵
اخلاق پی‌گیری	۹۳/۶۴			
اخلاق پس‌آزمون	۹۵/۷۹	۳/۸۲۹	۱۰۴	۰/۰۰۰
اخلاق پی‌گیری	۹۳/۶۴			

نتایج مندرج در جدول سه نشان می‌دهد که:

پژوهش‌های علمی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

الف. میانگین نمرات جهت‌گیری مذهبی آزمودنی‌ها در پس‌آزمون در مقایسه با پیش‌آزمون به گونه‌ی معناداری بالاتر قرار گرفته است؛ یعنی با دخالت متغیر مستقل، سطح دینداری آزمودنی‌ها افزایش یافته است. این تأثیرگذاری را می‌توان در خرده‌آزمون‌های جهت‌گیری مذهبی نیز به خوبی مشاهده کرد.

ب. میانگین نمرات آزمون جهت‌گیری مذهبی در مرحله‌ی پی‌گیری در مقایسه با پس‌آزمون نیز به گونه‌ی معناداری کاهش یافته است و می‌توان نتیجه گرفت آزمودنی‌ها با فاصله‌گرفتن از حج و فضای معنوی آن، سطح دینداری آنها کاهش یافته است.

ج. میانگین نمرات آزمودنی‌ها در مرحله‌ی پی‌گیری، در مقایسه با پیش‌آزمون تفاوت معناداری ندارد.

بنابراین، فرضیه‌ی یک پژوهشی مورد تأیید قرار می‌گیرد؛ یعنی انجام مناسک حج سطح دینداری آزمودنی‌ها را افزایش می‌دهد.

فرضیه‌ی دوم: تأثیرگذاری مناسک حج بر سطح دینداری آزمودنی‌ها برحسب جنس، سن و میزان تحصیلات متفاوت است.

به منظور بررسی این فرضیه به کمک طرح آماری t مستقل، به مقایسه‌ی میانگین نمرات آزمودنی‌ها در پیش‌آزمون، پس‌آزمون و مرحله‌ی پی‌گیری پرداخته شده و نتایج آن در جدول چهار، پنج و شش آمده است.

الف. به منظور بررسی تأثیرگذاری انجام مناسک حج بر سطح دینداری آزمودنی‌ها بر حسب جنس آنها، جدول چهار تنظیم شده است.

جدول (۴): جدول نتایج آزمون T برای مقایسه‌ی میانگین‌ها در مراحل سه‌گانه در مردان و زنان در آزمون جهت‌گیری مذهبی

متغیر	مرحله	جنس	تعداد	میانگین	F	سطح معناداری	t	درجه آزادی	سطح معناداری
سطح	پیش‌آزمون	مرد	۶۲	۸۸/۷۹۰۳	۱/۲۰۹	۰/۲۷۴	-۰/۲۹۰	۱۰۳	۰/۷۳۳

۰/۷۶۹	۹۵/۷۲۶	-۰/۲۹۵			۸۹/۱۱۹۶	۴۳	زن		دینداری
۰/۵۸۱	۱۰۳	-۰/۵۵۴	۰/۰۵۸	۳/۶۶۶	۹۱/۰۱۹۶	۶۲	مرد	پس‌آزمون	سطح دینداری
۰/۵۶۱	۱۰۲/۳۱۴	-۰/۵۸۳			۹۱/۵۱۱۶	۴۳	زن		
۰/۸۲۲	۱۰۳	-۰/۲۲۵	۰/۸۶۸	۰/۰۲۸	۸۹/۴۷۰۰	۶۲	مرد	پی‌گیری	سطح دینداری
۰/۸۲۳	۸۹/۵۸۱	-۰/۲۲۴			۸۹/۷۲۵۹	۴۳	زن		

همان‌گونه که در جدول چهار مشاهده می‌گردد، در میانگین نمرات سطح دینداری مردان و زنان در مراحل پیش‌آزمون و پس‌آزمون تفاوت معناداری دیده نمی‌شود.

ب. به منظور بررسی تأثیرگذاری انجام مناسک حج بر سطح دینداری حجاج بر حسب سطوح سنی آنها جدول پنج تهیه و تنظیم شده است.

جدول (۵): جدول نتایج آزمون F برای مقایسه میانگین‌ها در مراحل سه‌گانه در سنین متفاوت در آزمون جهت‌گیری مذهبی

متغیر	گروه سنی	تعداد	میانگین	درجه آزادی	مقدار F	سطح معناداری
سطح دینداری پیش‌آزمون	کمتر از ۳۰	۷	۸۵/۹۶۹۴	۳	۰/۸۱۴	۰/۴۸۹
	۳۱-۴۰	۴۲	۸۹/۲۷۷۲	۱۰۱		
	۴۱-۵۰	۴۸	۸۹/۲۲۶۲	۱۰۴		
	۵۱-۶۰	۸	۸۷/۸۵۷۱			
	جمع	۱۰۵	۸۸/۹۲۵۲			
سطح دینداری پس‌آزمون	کمتر از ۳۰	۷	۹۰/۴۰۸۲	۳	۰/۶۲۹	۰/۵۹۸
	۳۱-۴۰	۴۲	۹۱/۱۷۳۵	۱۰۱		
	۴۴-۵۰	۴۸	۹۱/۰۴۹۱	۱۰۴		
	۵۱-۶۰	۸	۹۳/۲۱۴۳			
	جمع	۱۰۵	۹۱/۲۲۱۱			
سطح دینداری پی‌گیری	کمتر از ۳۰	۷	۸۷/۰۹۱۸	۳	۱/۰۵۲	۰/۳۷۳
	۳۱-۴۰	۴۲	۹۰/۲۵۵۱	۱۰۱		
	۴۱/۵۰	۴۸	۸۹/۰۴۰۲	۱۰۴		
	۵۱-۶۰	۸	۹۱/۳۸۳۹			
	جمع	۱۰۵	۸۹/۵۷۴۸			

همان‌گونه که جدول پنج نشان می‌دهد، سطح دینداری آزمودنی‌ها در مراحل سه‌گانه در گروه‌های سنی گوناگون، تفاوت معناداری وجود ندارد.

ج. تأثیرگذاری انجام مناسک حج بر سطح دینداری حجاج برحسب میزان تحصیلات آنها، جدول شش تنظیم شده است.

جدول (۶): جدول نتایج آزمون F برای مقایسه میانگین‌ها در مراحل سه‌گانه در سطوح گوناگون تحصیلی در جهت‌گیری مذهبی

متغیر	سطح تحصیلات	تعداد	میانگین	درجه آزادی	مقدار F	سطح معناداری
سطح دینداری پیش‌آزمون	زیردیپلم	۲۳	۸۷/۵۴	۴ ۱۰۰ ۱۰۴	۱/۲۶۳	۰/۲۹۰
	دیپلم	۲۸	۸۹/۵۶			
	فوق‌دیپلم	۱۱	۸۹/۸۰			
	لیسانس	۳۰	۸۸/۰۲			
	فوق‌لیسانس	۱۳	۹۱/۳۱			
	جمع	۱۰۵	۸۸/۹۲			
سطح دینداری پس‌آزمون	زیردیپلم	۲۳	۹۰/۰۶	۴ ۱۰۰ ۱۰۴	۲/۲۶۰	۰/۶۸/۰
	دیپلم	۲۸	۹۱/۹۰			
	فوق‌دیپلم	۱۱	۹۳/۷۰			
	لیسانس	۳۰	۹۰/۰۴			
	فوق‌لیسانس	۱۳	۹۲/۴۱			
	جمع	۱۰۵	۹۱/۲۲			
سطح دینداری پی‌گیری	زیردیپلم	۲۳	۸۷/۶۷	۴ ۱۰۰ ۱۰۴	۲/۵۷۵	۰/۴۲
	دیپلم	۲۸	۹۰/۷۱			
	فوق‌دیپلم	۱۱	۹۲/۱۴			
	لیسانس	۳۰	۸۸/۱۰			
	فوق‌لیسانس	۱۳	۹۱/۷۰			
	جمع	۱۰۵	۸۹/۵۷			

جدول شش نشان می‌دهد سطح دینداری آزمودنی‌ها در گروه‌های گوناگون تحصیلی تفاوت معناداری ندارد.

بنابراین، با توجه به جدول‌های چهار، پنج و شش و توضیحات ارائه شده روشن می‌شود تفاوت معناداری بین سطوح سنی متفاوت در دو آزمون جهت‌گیری مذهبی آزمودنی‌ها وجود ندارد. در نتیجه، فرضیه دوم پژوهش تأیید نمی‌شود.

نتیجه‌گیری

نتایج مربوط به نمرات جهت‌گیری مذهبی حجاج نشان می‌دهند که نمره کل جهت‌گیری مذهبی آنان در پس‌آزمون نسبت به پیش‌آزمون به گونه معناداری بیشتر شده است. این تفاوت معنادار در خرده‌آزمون‌های عقائد-مناسک و نیز اخلاق نیز مشاهده می‌شود. با توجه به تفاوت معنادار بین میانگین نمره کل جهت‌گیری مذهبی پس‌آزمون و پیش‌آزمون، می‌توان چنین استنباط کرد که حجاج در مرحله عزیمت با کسب آمادگی‌های لازم و ارتقای سطح شناختی، پای‌بندی به دستورات دینی (عقائد-مناسک و اخلاق) را افزایش داده‌اند. بنابراین به استناد نتایج کمی که در جدول دو آمده است و در پاسخ به سؤال اول پژوهش مبنی بر اینکه انجام مناسک حج چه تأثیری بر سطح دینداری حجاج می‌گذارد؟ می‌توان نتیجه‌گیری کرد که انجام مناسک حج بر سطح دینداری حجاج تأثیر مثبت گذاشته و آن را افزایش داده است.

در پاسخ به پرسش دوم پژوهش، مبنی بر اینکه آیا تأثیرگذاری انجام مناسک حج بر سطح دینداری آزمودنی‌ها بر حسب جنس، سن و تحصیلات متفاوت است؟ باید گفت:

الف. نتایج به دست آمده از اجرای آزمون نشان می‌دهد تفاوت معناداری بین میانگین نمرات سطح دینداری زنان و مردان در پس‌آزمون نسبت به پیش‌آزمون مشاهده نمی‌شود. بنابراین، می‌توان گفت تأثیرگذاری انجام مناسک حج بر سطح دینداری مردان و زنان متفاوت نیست و در نتیجه می‌توان پذیرفت عامل جنس در نتایج به دست آمده مؤثر نمی‌باشد.

برخی پژوهش‌ها نشان داده‌اند که گرایش به دین و میزان دینداری زنان بیش از مردان است. برای نمونه آرگیل (۲۰۰۰) می‌نویسد: مردان و زنان از نظر

مذهبی بودن تا حدی با هم متفاوت هستند؛ زن‌ها در همهٔ زمینه‌ها مذهبی‌تر از مردها هستند و احساس نزدیکی به خداوند و هدایت، در کودکان دختر بیش از پسران است. (۷۶٪ دختران / ۶۱٪ پسران) اسپیلکا و همکاران با استناد به پژوهش‌های متعدد نتیجه می‌گیرند: یافته‌ها به صورت منسجم و هماهنگ روشن می‌سازند که وابستگی زن‌ها به دین بیش از مردان است. نتایج برخی مطالعات از جمله آلپورت و ورنون حکایت از آن دارد که علایق زیبایی‌شناختی، اجتماعی و دینی زنان از مردها بیشتر است. مردها بیشتر به جنبه‌های سیاسی و نظری علاقه دارند و زن‌ها بیشتر به مسائل اخلاقی تمایل نشان می‌دهند. زن‌ها با حرارت به بی‌عدالتی اعتراض می‌کنند و نسبت به آداب و رسوم اجتماعی و ضوابط اخلاقی تلقین‌پذیرترند.^{۴۹} نتایج پژوهش آذربایجانی نیز نشان می‌دهد که جهت‌گیری مذهبی زنان فقط در خرده‌آزمون اخلاق از مردان بالاتر است.^{۵۰} نتایج مطالعهٔ تیرایی نیز نشان می‌دهد جهت‌گیری مذهبی زنان فقط در خرده‌آزمون عقائد مناسک از مردان بالاترند.^{۵۱} سازمان ملی جوانان نیز طی پژوهشی که وضعیت و نگرش و مسائل جوانان ۱۴ تا ۲۹ سالهٔ استان قم را مورد بررسی قرار داده، نشان داد که در خرده‌مقیاس‌های هویت اجتماعی و مدنی، شکل‌گیری هویت دینی، هویت اعتقادی دینی، هویت مشترک دینی و ملی، هویت و روح ملی، نگرش به ویژگی‌های ایرانی، هویت عمومی دینی و هویت عمومی ملی، نمرهٔ دختران بیش از پسران است.^{۵۲}

برخلاف نتایج پژوهش‌های دیگر، نتایج پژوهش حاضر تفاوت معناداری بین دو گروه زن و مرد را نشان نمی‌دهد. برای حل این اختلاف نتایج، می‌توان چنین استنباط کرد که در خصوص حج و تأثیرگذاری آن نمی‌توان به این تفاوت معنادار بین زنان و مردان دست یافت و عظمت و شکوه و جلال مناسک حج، کعبه و مشاعر مقدسه به گونه‌ای است که به طور یکسان تأثیرگذار است. ضمن

گوناگون متفاوت نیست و در نتیجه، می‌توان پذیرفت عامل سن در نتایج این پژوهش تأثیری نداشته است.

همچنین در پاسخ به بخش سوم پرسش، مبنی بر اینکه آیا تأثیرگذاری انجام مناسک حج بر سطح دینداری حجاج بر حسب میزان تحصیلات آنها متفاوت است؟ نتایج به دست آمده از اجرای تحلیل واریانس یک‌طرفه که در جدول شش آمده است، نشان می‌دهد تفاوت معناداری بین میانگین نمرات سطح دینداری آزمودنی‌ها در سطوح تحصیلات متفاوت در پس‌آزمون نسبت به پیش‌آزمون مشاهده نمی‌شود. بنابراین، می‌توان گفت تأثیرگذاری انجام مناسک حج بر سطح دینداری آزمودنی‌ها در سطوح تحصیلی گوناگون، متفاوت نیست؛ یعنی درعامل سطح تحصیلی، با وجود نمرات گروه‌های تحصیلی گوناگون (زیردیپلم، دیپلم، فوق‌دیپلم، لیسانس و فوق‌لیسانس) در سطح دینداری آزمودنی‌ها تفاوتی یافت نمی‌شود. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که سطح تحصیلی در نتایج این پژوهش تأثیری نداشته است؛ هرچند برخی تحقیقات حکایت از آن دارد که با افزایش سطح تحصیلات، سطح دینداری افراد کاهش می‌یابد؛ مثلاً، نتایج پژوهش سازمان ملی جوانان تحت عنوان وضعیت و نگرش و مسائل جوانان استان قم نشان می‌دهد جوانانی که مدرک تحصیلی فوق‌لیسانس یا دکترا دارند، در خرده‌مقیاس‌های هویت سیاسی، هویت اعتقادی—دینی، هویت التزام عملی، هویت آداب و رسوم دینی، هویت و روح ملی، هویت عمومی دینی و هویت عمومی ملی، نمرات پایینی را کسب کرده‌اند. در عین حال می‌توان گفت شکوه، جلال و عظمت حج و مناسک آن بیش از هر چیز دیگری بر زائران تأثیرگذار است. تأثیری که از موقعیت‌های گوناگون (میقات و احرام بستن در آن، مقابل کعبه معظمه قرار گرفتن و دور آن طواف کردن، حضور در صحرای با معنویت عرفات و مشعرالحرام و ایجاد رابطه نزدیک با پروردگار خود، توقف در سرزمین

منی و دورساختن خود از تمام مظاهر مادی و دنیائی حاصل می‌شود. این تأثیرگذاری آنچنان عمیق و گسترده است که ضمیر تمام انسان‌ها را در هر سطح علمی و تحصیلی که باشند، متأثر از خود ساخته، تقید و پای‌بندی به دستورات دینی و اخلاقی آنها را افزایش داده و سلامت و آرامش روانی آنها را ارتقا می‌بخشد. امیرالمؤمنین در توصیف ازدحام پراشتیاق حج‌گزاران می‌فرماید: یردونه ورود الانام و یالھون الیہ ولوہ الحمام.^۴ حجاج و زائران بیت‌الله آن‌چنان شوق دیدن کعبه در دل‌هایشان مشتعل می‌شود که گویی عقل و هوش از سرشان می‌پرد و همچون حیوانات تشنه به آب رسیده‌ای، با بی‌تابی و التهاب عجیب پیش می‌روند یا مانند کبوترانی که به سوی بچه و آشیانه بال و پرزان و شتابان می‌روند، این دل‌باختگان نیز با قلبی مشتاق و روحی مواج از شور و هیجان، رو به سوی خانه‌ معبود می‌دوند و این جذبه و کشش، هر کسی را در هر موقعیتی دگرگون و متلاطم می‌کند. از این‌رو، این کلام امیر بیان و تقوا نیز بیانگر عظمت این اقیانوس رحمت است.

یافته‌های نهایی

با در نظر گرفتن فرضیه‌ها و تحلیل نتایج، یافته‌های نهایی پژوهش حاضر از این قرار است:

الف. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که سطح دینداری آزمودنی‌ها در حین انجام حج بیشتر از سطح دینداری آنها قبل از انجام مناسک حج است. حضور در مکان‌ها و انجام مراسم مذهبی موجب افزایش سطح آشنایی و پای‌بندی به احکام و دستورالعمل‌های دینی و نیز عمل به دستورات اخلاقی می‌شود. همان‌گونه که این تفاوت معنادار در دو خرده‌آزمون عقائد مناسک و اخلاق قابل مشاهده است. بنابراین، انجام مناسک حج می‌تواند در ابعاد سه‌گانه شناختی، عاطفی و

رفتاری انسان تأثیرگذار باشد. تحقیق مورریس نیز مؤید این مطلب است. وی به این نتیجه دست یافت که جو مذهبی محیط‌های مقدس به ایجاد امیدواری و تقویت ایمان مذهبی افراد منجر می‌شود.^{۵۵} فضای روان‌شناختی اماکن مقدسه و معماری مذهبی، سبب بروز تصویرپردازی‌های ذهنی خاص در افراد می‌گردد که بیانگر پیچیدگی نظام مفهومی اندیشه‌ها، باورها، ارزش‌ها و احساس‌هاست. عبادتگاه‌های مذهبی، هشیارانه برخی از ارزش‌های خاص را از طریق سبک معماری خود تقویت می‌کند.^{۵۶} برخی از دانشمندان این تأثیرگذاری را به روحیه خاص انسان که آن را «محاکات»^{۵۷} نامیدند، مربوط می‌دانند. آنچه که در روان‌شناسی به «هماندسازی»^{۵۸} شهرت دارد، خاصیت هماهنگی با جمع است که در روح بشر وجود دارد و از آن به محاکات تعبیر می‌کنند. اسلام از جنبه روانی به محیط‌های مذهبی و معنوی که موجب برانگیخته شدن احساسات مکتوم است، اهمیت می‌دهد. مسئله محاکات از نظر علمای اجتماع تنها جنبه فیزیکی دارد و نوعی عکس‌العمل در طبیعت است؛ اما باید به آن جنبه روحی را نیز اضافه کرد که استعدادی در روح هست و احتیاج به بیداری دارد. در آن وقت است که گاهی قوت این عکس‌العمل صدها برابر عمل می‌شود.^{۵۹}

امیرالمؤمنین می‌فرماید: **فرض الله الحج تقوية للدين**؛^{۶۰} خداوند به منظور تقویت دین حج را بر مردم واجب کرد. بدون شک خود همین اجتماع که افراد یکدیگر را می‌بینند، در تقویت دین مؤثر است، هرچند کافی نیست. نیروگرفتن اسلام به این است که بر ایمان پیروان اسلام افزوده شود و عمل آنها با تعالیم دین منطبق شود. در حج به برنامه‌های دینی و تعلیمات اسلامی پرداخته می‌شود و مردم با فراگیری معارف دین در بازگشت به وطن با آمادگی بهتر و بیشتر در عمل به دستورالعمل‌های دین تلاش می‌کنند. همان کاری که رسول

اکرم از مواقف گوناگون در ایام حج برای تعلیم و تربیت مسلمانان به طرز مؤثری استفاده کرد.^{۶۱}

ب. مقایسه تغییرات سطح دینداری در مرحله پی‌گیری با مراحل پیش‌آزمون و پس‌آزمون نشان می‌دهد که در سطح دینداری و مؤلفه‌های عقائد-مناسک و اخلاق، تغییر بادوامی صورت نگرفته است. عدم استمرار این تغییرات را می‌توان ناشی از آن دانست که دینداری به عنوان یک ویژگی شخصیتی، نسبت به تغییرات مقاوم است و نمی‌توان انتظار داشت ویژگی‌های شخصیتی تحت تأثیر برخی عوامل به سرعت تغییر یافته و یا تأثیر آنها مستمر و دائمی باشد؛ بخصوص آنکه ویژگی‌های شخصیتی طی فرآیند رشد به ثبات نسبی رسیده است و اگر بخواهد تغییر با ثباتی در آن انجام گیرد، نیازمند تلاش و تمرین و ممارست بیشتری است؛ زیرا با گذر از مراحل اولیه رشد و ورود به مراحل بزرگسالی، میزان تحول‌پذیری افراد کاهش یافته و یا کند خواهد شد و نمی‌توان با برنامه‌های کوتاه‌مدت، تغییرات اساسی و عمیقی را در بزرگسالی در ویژگی‌های شخصیتی انتظار داشت، بلکه برای ایجاد تحول لازم است طی برنامه‌های درازمدت و به شکل مستمر، عوامل تأثیرگذار را افزایش داده تا عوامل تأثیرگذار اولیه نقش خود را ایفا کند.

پیشنهادها و توصیه‌ها

۱. با توجه به تأثیرگذاری مثبت انجام مناسک حج بر سطح دینداری آزمودنی‌ها، چه خوب است همه مراکز و نهادهای فرهنگی که در قلمرو ارتقای سطح دینداری افراد جامعه فعالیت می‌کنند، تشویق به انجام این سفر معنوی را در برنامه‌های فرهنگی خود قرار دهند.

۲. با توجه به تأثیر مثبت حج بر سطح دینداری آزمودنی‌ها در حین انجام حج و نیز کاهش نسبی سطح دینداری آنها پس از حج در مقایسه با حین حج، توصیه می‌شود کار فرهنگی عمیق‌تری برای حجج و زائران بیت‌الله‌الحرام انجام گیرد.
۳. سازمان حج و زیارت به عنوان یکی از نهادهای فرهنگی تأثیرگذار، هنگامه حج را هنگامه خوبی برای ارتقای سطح دینداری افراد تلقی کند و از این فرصت برای آشناتر کردن زائران به معارف دین، بهره‌گیری لازم را به عمل آورد.
۴. افراد، مراکز و نهادهایی که در تربیت دینی نقش دارند، می‌توانند از آموزه‌های حج برای ارتقای سطح اخلاقی و عقاید-مناسکی مردم کمک بگیرند.
۵. پیشنهاد می‌شود این پژوهش فراتر از گروه نمونه داوطلب و نیز جامعه آماری گسترده‌تری انجام گیرد تا امکان تعمیم نتایج را بهتر و بیشتر فراهم کند و نتایج پژوهش دقیق‌تر و مستندتر گردد.
۶. پی‌گیری نتایج در مدت زمان طولانی‌تر از آنچه در این پژوهش انجام گرفته، مشخص می‌کند که آیا تأثیر مناسک حج در سطح دینداری و سلامت عمومی آزمودنی‌ها تا چه مدت زمان باقی خواهد ماند. بنابراین، سازمان‌دادن تحقیقات با برنامه پی‌گیری نتایج (با فاصله زمانی بیشتری)، تداوم تأثیر متغیر مستقل را مشخص می‌کند.

پی‌نوشت‌ها

1. Homoreligious.
2. Frankl, V.
3. Newman, J.S.
4. Pargament, K.I.
5. Argil, M.
6. محمدکریم خداپناهی و محمود حیدری، «بررسی اثر آهنگ زیارت کعبه در سلامت عمومی حجاج» مجله روان‌شناسی، ش ۲۸، ۱۳۸۲، ص ۳۳۱ - ۳۳۴.
7. مسعود آذربایجانی، تهیه و ساخت آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام، ص ۱۸.
8. Spilka, B.
9. محمود گلزاری، نظرسنجی از زائران عمره دانشجویی، گزارش تحقیق، ص ۸.
10. Kroll, I. Sheehan, W, *Religious beliefs and practices among 52 psychiatric inpatient in Minnesota*, American Journal of Psychiatry, 109-673.
11. Argyle, M, *Psychology and Religion*, Routledge, London, P 76.
12. مرتضی مطهری، مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی ۷ - ۱، ص ۱۲.
13. مرتضی مطهری، بیست گفتار، ص ۴۷.
14. محمدبن یعقوب کلینی، فروع کافی، ج ۲، ص ۱۸.
15. عبدالله جوادی آملی، صهای حج، ص ۱۳.
16. نهج البلاغه، خطبه ۱، ترجمه دشتی.
17. محمدبن الحسن حرعاملی، وسائل الشیعه، ج ۱، ص ۲۲.
18. سیدمحمدحسین طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۴، ص ۵۲۲.
19. Missiak, H.
20. آلستون پییر و همکاران، دین و چشم اندازه‌های نو، ترجمه غلامحسین توکلی، ص ۳۹.
21. محمدبن الحسن حرعاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۱، ص ۲۷.
22. همان.
23. محمد بن علی ابن بابویه قمی، علل الشرائع، ج ۲، ص ۲۰۷.
24. James, W.
25. محمد بن علی ابن بابویه قمی، عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۹۲.

26. عبدالله جوادی آملی، *صهیای حج*، ص ۳۷.
27. محمد بن علی ابن بابویه قمی، *علل الشرائع*، ج ۱، ص ۹۸.
28. همان، ص ۱۰۲.
29. سیدمحمد ضیاءآبادی، *حج برنامه تکامل*، ص ۴۶.
30. غلامعلی حدادعادل، «اسلام در آینه حج»، *میقات حج* ۲۸، ۱۳۷۸، ۳۱ تا ۴۷.
31. امام خمینی، *صحیفه نور*، ص ۳۰.
32. Spilka, B. Hood, R.W. Hunsberger, B, Gorsuch, R. *The Psychology of religion: An Emprical aproach NJ: Prentice – Hall. P.14.*
33. Newman, J. S. &Pargament, K. I, *The role of religion in the problem-solving process*. review of religions, 31,390-403.
34. Seligman, M.E. *Authentic happiness*, New York. Free Press. P 7.
35. پارگامنت و همکاران، ۱۹۸۷.
36. Bergin, A. E. etal, Religiousness and mental health reconsidered: Astudy of intrinsically religious sample. *Journal of Counseling psycology*, 34-48.
37. زهرا جمالی، *بررسی بین نگرش مذهبی، احساس معنابخش بودن زندگی و سلامت روان در دانشجویان دانشگاه تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، ۱۳۸۱، ص ۱۳۲.
38. با توجه به آیه شریفه «کان الناس امة واحده فبعث الله النبین مبشرین و منذرین» شروع دینداری با توحید بوده که در اثر عوامل متعددی هر از چند گاهی به شرکت آلوده گشته و پیامبران برای زدودن ترک از دین مبعوث می‌گشته‌اند.
39. میقات، ۲۹.
40. فلسفه الحج فی الاسلام، ۱۴۱۸.
41. میقات، ۲۹.
42. الاعرجی، ۱۹۹۴.
43. میر محمد ولی مجد تیموری، «مراسم مذهبی، عبادات و مکان‌های دینی در بهداشت روان»، *چکیده مقالات اولین همایش نشر دین در بهداشت و روان*، ص ۱۲۸.
44. Morrise,P.A.
45. محمود گلزاری، *نظرسنجی از زائران عمره دانشجویی*، گزارش تحقیق، ص ۸.
46. Reliability
47. Intrinsic reliability

پژشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

48. مسعود آذربایجانی، تهیه و ساخت آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام، ص ۹۶.
49. به نقل از گنجی، روان‌شناسی تفاوت‌های فردی، ص ۲۱۰.
50. مسعود آذربایجانی، تهیه و ساخت آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام، ص ۱۸.
51. رامین تیرائی، «بررسی رابطه بین جهت‌گیری مذهبی و سلامت روان در معلمان شهر تهران»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد.
52. سازمان ملی جوانان، وضعیت و نگرش و مسائل جوانان استان قم، ص ۳۴۷.
53. همان.
54. نهج البلاغه، خطبه اول.
55. Morris, P.A, *The effect of pilgrimage on anxiety, depression and religious attitude*, p 45.
56. مسعود جان‌بزرگی، بررسی اثربخشی روان‌درمانگری کوتاه‌مدت «آموزش خود‌درمانگری» با و بدون جهت‌گیری مذهبی اسلامی بر مهار اضطراب و تنیدگی، پایان‌نامه، ۱۳۷۸.
57. یعنی تقلید، تشابه، همانندی، شباهت (به نقل از فرهنگ معاصر).
58. Identification
59. مرتضی مطهری، حج‌گزیده‌ای از یادداشت‌ها، ص ۳۸.
60. نهج‌البلاغه، حکمت ۲۵۲.
61. مرتضی مطهری، حج‌گزیده‌ای از یادداشت‌ها، ص ۳۸.

منابع

- نهج البلاغه، ترجمه جعفر شهیدی، تهران، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۲.
- آذربایجانی، مسعود، تهیه و ساخت آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۲.
- ابن‌بابویه قمی، محمد بن علی، علل الشرائع، قم، دارالحججه للثقافه، ۱۴۱۶.
- ابن‌بابویه قمی، محمد بن علی، عیون اخبار الرضا، تهران، کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۹۶ ق.
- ابن‌بابویه قمی، محمد بن علی، معانی الاخبار، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۳۶۱.
- الاعرجی، زهیر، الابعاد الاجتماعیه لفریضه الحج، قم، نشر اسلامی، ۱۳۷۵.
- جوادی آملی، عبدالله، صهیای حج، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۷.
- جوادی آملی، عبدالله، صهیای صفا، تهران، مشعر، ۱۳۷۱.
- جیمز، ویلیام، دین و روان، ترجمه مهدی قائنی، تهران، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، چ دوم، ۱۳۷۲.
- حرّعاملی، محمدبن‌الحسن، وسایل‌الشیعه، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ج ۸، ۹، ۱۰، ۱۴۰۳ ق.
- خمینی، روح‌الله، صحیفه نور، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۸.
- شریعتی، علی، تحلیلی از مناسک حج، تهران، الهام، چ دهم، ۱۳۷۷.
- ضیاء‌آبادی، سیدمحمد، حج برنامه تکامل، تهران، مشعر، ۱۳۸۴.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۷۵.
- فرانکل، ویکتور، انسان در جست‌وجوی معنی، ترجمه اکبر معارفی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۵.
- کلینی، محمدبن‌یعقوب، فروع کافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۲.
- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳.
- مطهری، مرتضی، بیست گفتار، تهران، صدرا، ۱۳۷۰.
- مطهری، مرتضی، مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۹.
- نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، قم، مؤسسه آل‌البیت، ۱۴۰۸.
- یونگ، کارل گوستاو، روان‌شناسی و دین، ترجمه فواد روحانی، تهران، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی، ۱۳۷۰.
- پورنجاتی، احمد، «نگرشی سیستمی و جهان‌شمول در پیام‌های حج امام خمینی»، میقات ۳۰، ۱۳۷۸، ص ۵-۱۲.
- جان‌بزرگی، مسعود، بررسی اثربخشی روان‌درمانگری کوتاه‌مدت «آموزش خود‌درمانگری» با و بدون جهت‌گیری مذهبی اسلامی بر مهار اضطراب و تنیدگی، رساله دکتری، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۸.

- جمالی، زهرا، بررسی بین‌نگرش مذهبی، احساس معنابخش بودن زندگی و سلامت روان در دانشجویان دانشگاه تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهراء، ۱۳۸۱.
- حدادعادل، غلامعلی، «اسلام در آینه حج»، *میقات حج*، ص ۳۱ تا ۴۷، ۱۳۷۸.
- خدایپناهی، محمدکریم و محمود حیدری، «بررسی اثر آهنگ زیارت کعبه در سلامت عمومی حجاج»، *روان‌شناسی*، ص ۳۳۴ تا ۳۴۱، ۱۳۸۲.
- دولتشاهی، بهروز و همکاران، *چکیده مقالات اولین همایش بین‌المللی نقش دین در بهداشت روانی*، تهران، معاونت پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی، ۱۳۸۰، ص ۶۱.
- صادقی، منصوره السادات و محمد علی مظاهری، «اثر روزه‌داری بر سلامت روانی»، *روان‌شناسی*، ص ۲۹۲ - ۳۰۹، ۱۳۸۴.
- گلزاری، محمود، *نظرسنجی از زائران عمره دانشجویی*، تهران، سازمان حج و زیارت، ۱۳۸۳.
- مجد تیموری، میر محمد ولی، «مراسم مذهبی، عبادات و مکان‌های دینی در بهداشت روان»، در: *چکیده مقالات اولین همایش نشر دین در بهداشت و روان*، ص ۱۲۸ تا ۱۳۲.

Argyle, M, *Psychology and Religion*, Routledge, London, 2000.

Bergin, A. E. et al, Religiousness and mental health reconsidered: A study of intrinsically religious sample. *Journal of Counseling Psychology*, 34, 1987.

James, W, *The varieties of religious experience*, centry edition, London and New Yourk Routledge, 2002.

Jung, C.G, *Modern Man in Search of a Soul*, In *Collected Works*, vol II (2nd ed), 1933.

Kroll, I. Sheehan, W, *Religious belives and practices among 52 psychiatric inpatient in Minnessota*, *American Journal of Psychiatry*, 109-673, 1989.

Morris, P.A, *The effect of pilgrimage on anxiety, depression and religious attitude*, 1983.

Newman, J. S. & Pargament, K. I, *The Role of Religion in the Problem-solving Process*. review of religions, 31, 390-403, 1990.

Palinkas, L.A, England, *Psychological-Medicine* May; vol 12(2), 291-294, 1982.